



Матија Бан – први српски војни теоретичар

УДК 355:929

Божидар Јововић

Типичан представник углађене латинске школе, Матија Бан је унио у српску државну политику финоћу и упорност дипломатије. Образован и упућен у искуство живота, брзо је привукао радозналост једноставне и знатижељне београдске средине. Његов обиман књижевни рад био је омиљено штиво друге половине 19. вијека, познато и другим културама. Називали су га „српски Шекспир“.

Поштен и одан српским владарима, обављао је многе дипломатске и државничке задатке, нарочито у рјешавању тада веома актуелног „источног питања“. У отмјеним београдским породицама био је радо виђен гост и пожељан васпитач младог нараштаја.

Матија Бан је задужио српску државну политику својим знањем и умијећем да се избори дипломатским средствима за интересе Србије, и да јој приклони мноштво савезника широм Европе. Био је прави занесењак у покушајима да се оствари јужнословенска државна заједница. Зналац и вјешт организатор у покретању ослободилачких тежњи међу југословенским народима, био је искрен присталица Гарашаниновог „Начертанија“ и његов упоран пропагатор и тумач. Вјешто се одуширао руској политици према Србији, настојећи да значајније и чвршће обавезе „великог заштитника“.

Упућен у многа знања, није оскудијевао ни у поимању теорије ратне вјештине свога времена. Први је у Срба објавио списе о теорији ратовања и покренуо питање отварања војних школа. Његови сљедбеници, мада су дуго ишли путевима којима се он кретао, нису му посветили дужну пажњу. Конзервативан по природи и васпитању, брзо је губио корак с нараштајем који је сам стварао. На свом Бановцу, некадашњем стедишту београдске интелектуалне и умјетничке елите, умро је стар и заборављен. Стрепећи од свега што је било ново и револуционарно, приклањао се час Карађорђевићима, час Обреновићима, тражећи у њиховој власти потпору за очување устаљених односа и обичаја. На том путу се угасила његова просвјетитељска зубља. Аустријски топови су 1914. године порушили Бановац, а с тим као да је умрла и успомена на његовога господара.

Систематски рад на теорији ратне вјештине почео је у Срба тек у другој половини 19. вијека. Полетни и предузимљиви млади поручник Јован Драгашевић покренуо је први војни часопис на Балкану – „Војин“.¹

¹ „Војин“ је почео излазити у Београду „на Младенце“ 1864. године.

Он је био једино стручно и научно војно гласило у којем су млади српски официри могли да искажу своја знања из тадашње војне теорије и праксе. Ипак, домаћих теоретичара још није могло бити, па је „Војин“ био спона између достигнућа европске војне мисли и могућности њене примјене у српским условима. У томе су помогли и први српски официри, школовани по европским војним училиштима, али су и они у почетку били само преносиоци онога што су тамо научили. Ипак, зачетак теорије ратне вјештине у Срба настаје крајем прве половине 19. вијека; њу је најавио човек изван војне установе. То је био свестрано образовани интелектуалац и својевремено веома омиљени и признати књижевник и дипломата Матија Бан.

Потомак босанске властеле, љубавни страдалник и добровољни изгнаник

Матија Бан је рођен у околини Дубровника 4. (17)² децембра 1818. године. Поријеклом је из старе занатлијске породице. Родитељи су му били сиромашни и, према неким наговјештајима у његовој поезији, проживио је тешку и невеселу младост. Као надарено дијете, без материјалних могућности да се образује у свјетовним школама, приступио је дубровачком сјеменишту, чувеном по ученим предавачима. Према некој легенди, коју је и сам Бан казивао, његови преци су некада припадали високом роду босанске властеле, наводно бановима. У немирним и тешким временима, после многих страдања, под вођством „некога Петра“, населили су се у околини Дубровника. По том избјегличком вођи насеље је названо Петрово Село, а ту је рођен Матија.³ По легенди о племићком поријеклу задржали су презиме Бан.

Матија се образовао код дубровачких доминиканаца у духу католичког учења. Филозофији га је поучавао образовани доминиканац Маслаћ, а педагогији професор Арбанас. Свештеничко звање примио је 1834, али га је напустио већ идуће, 1835. године. Напуштање свештеничког позива истраживачи Банова живота тумаче његовом бујном природом, која није могла да се приклони законима црквеног живота. Неки, опет, тврде да је у питању била велика и неузвраћена љубав према некој Дубровчанки. На формирање Банове личности нарочито је утицао његов учитељ реторике, отац Твртко, представник старе дубровачке школе. После краћег боравка у Дубровнику, гдје је радио као чиновник, упутио се у „добровољно изгнанство“; у Цариград је стигао 1839. године. То његово странствовање трајало је пет година, до 1844, када се одлучио на пут у Србију.

² По новом календару.

³ У матичној књизи рођених 1816–1821. пише пуно Баново име: „cui infanti impositum est nomen Matheus Georgius Abtonius“.

Истраживачи Банова живота произвољно говоре о његовом боравку на Босфору. Најпоузданији извор за то су писма која је слао у Дубровник брату Ђорђу, за кога је био блиско везан. Већ у првом писму, од 30. новембра 1839, недуго по доласку у Цариград, Бан је писао: „У Халкису 30/11 1839.

Да, драги Ђорђе, потпуно сам усамљен. Дању и ноћу слушам шум валова и звиждук вјетра међу боровима по околним брежуљцима. Све то повећава моју потиштеност... долазе (колеге Б.Ј.) да ме извуку из моје собе, говорећи да не желе да ме виде како умирем од носталгије. Добри неки људи! не знају да је носталгија нешто моје!

Како ми се чини, у дну насеља се назире турска војна академија, гдје предају француски професори. Поћи ћу једном ових дана с нашим професором господином Видалом да се упознам с њима. То ће ми помоћи да увјежба француски језик, који желим да научим из основе. Овдје почињем да учим такође и савремени грчки језик⁴ (превод Б.Ј.).

И заиста, Бан је почео веома упорно да сабира широка и поуздана знања. Друге је учио талијанском и француском језику, а од њих је учио грчки и турски. Осим тога, Цариград је био стетиште интелектуалаца из свих европских народа, који су, обично, били упућени у политичка и друга збивања. Тамо је било сједиште и великог панславистичког покрета, одакле је, мало раније, стигао у Србију и Фрањо Зах. И један и други залагали су се за стварање државе Јужних Словена; и један и други поклонили су новој домовини сав радни вијек; и једном и другом она је знала да узврати грубо, али се и једном и другом одужила с поштовањем и захвалношћу.

Иако није познат програм турске војне академије на острву Халки, близу Цариграда, може се претпоставити да је настава била веома квалитетна. Француски војни теоретичари били су на гласу, нарочито од времена Наполеона. Нема сумње да су тамошњи француски предавачи излагали најбоља војна знања која је француска имала у то време. Бан је, дакле, могао непосредно да се упозна с начелима савремене ратне вјештине из најпоузданијих извора и од најспособнијих тумача. Ти ће извори касније дуго служити за утемељење српске војне мисли. Читаве генерације наших официра пребираће по тој литератури и прилагођаваће је домаћим условима.

Разборити представник латинске културе, с искуством изневјерене љубави, Бан је тражио практично рјешење свог животног пута. Већ новембра 1840. године оженио се имућном Гркињом Маргаритом Маркос. Њеним новцем купио је имање близу града Брусе⁵ и покушао да гаји свилене бубе. Обишао је велики дио Мале Азије и донекле научио турски језик. Али, ускоро му је и то мјесто постало досадно. Нешто

⁴ АСАНУ, *Матија Бан*, кут. 59, IV–XIV.

⁵ Некадашња Бурса, мјесто у Малој Азији, гдје је, после смрти на Косову, по Бајазитову налогу, тајно сахрањен цар Мурат.

нездрави клима, а нешто и „осећање словенске народности, које се тада у њему пробудило силом праве страсти“. Продао је имање, за мање новца него што га је купио, и вратио се у Цариград. Није хтио да прихвати ниједан понуђени професорски посао, „па се после мало месеца упути у Србију“.

Васпитач, просвјетитељ и политички радник

Доласком у Београд остварила се, по свој прилици, давнашња Банова идеја о раду на зближавању и уједињењу Јужних Словена. Стицајем околности, у Београд је недуго прије њега допутовао још један ватрени заговорник државе на словенском југу – Фрањо Зах. Мада се према документима не може закључити о организованој сарадњи тих словенофила, њихов рад се у много чему подударао.⁶ Разлика је била у томе што је Зах дошао у Београд као члан једног удружења чије је намјере требало да заступа. Бан је, напротив, дошао сам, понесен жељом да покуша да оствари своје идеје у слободној српској кнежевини. Из Дубровника је позвао к себи млађег брата Ђорђа, којег је, после двије године учења у лицеју, послао у Беч да изучава техничке науке. Београд је Бана примио срдечно и с повјерењем му је отворио врата најпознатијих домова. Већ 1845. године кнез Александар Карађорђевић повјерио му је васпитање својих кћери. Видећи да у новој средини у том послу нема претходника, почео је да тај рад усклађује тако да користи читавом женском дијелу престонице. Предметима које је предавао кнежевим кћерима додавао је разне занимљиве приче, животописе славних словенских жена, кратка упутства о хришћанском моралу и друштвеној углађености, о вођењу економије у домаћинству, те о подизању и васпитању дјеце. То су за Србију тога времена биле потпуно непознате ствари, па су привукле пажњу љепше половине становништва. Тако је настала и књига *Воспитатељ жена*, прва те врсте у Србији. На тај начин је Бан ненаметљиво и духовито улазио у бројне београдске домове, покрећући питање васпитања женске дјеце, што, прије њега, нико није упорније настојао.

Као и Зах, Бан је својом ученошћу и систематичношћу привукао пажњу двојице важних и напредних људи српске државне управе: министра Илије Гарашанина и државног савјетника Стевана Петровића Книћанина. Они су га већ 1845. године придобили за сарадњу у обављању неких политичких задатака. Коју годину касније, 1848, повјерен му је задатак да успостави савез између Срба и Хрвата. По њиховом

⁶ Љубомир Дурковић-Јакшић у књизи *Србијанско-црногорска сарадња (1830–1851)*, Београд, 1957. пише: „Зах је дошао у Кнежевину Србију 1843. и одмах је отпочео прикупљати људе за панславистичку акцију. Један од истакнутих сарадника био му је Матија Бан. Њега су Пољаци били придобили за ову акцију још док је он био у Цариграду. Мора да су Бана упознали као учитеља. Отад се појавила жеља и код Бана да иде у Кнежевину Србију, да би сарађивао на делу ослобођења и уједињења... јер је био позван из Београда да тамо дође. Вероватно да је тај позив дошао на предлог самих Пољака“. Аутор се позива на Банова писма брату Ђорђу из Цариграда од 21. VII/2. VIII 1844. године.

налогу пошао је у Нови Сад да наговори Србе да поврате своје старе самоуправне повластице у Краљевини Угарској, које су избијањем револуције биле угрожене. Из Новог Сада обишао је сву Војну крајину, говорећи више пута пред окупљеним народом. Одатле се упутио у Загреб да би се договорио с Људевитом Гајем и баном Јелачићем о заједничком послу. Потом је, преко Велебита, сишао у Далмацију и у Задру штампао прокламацију, којом је позвао Далматинце да приступе савезу Хрвата и Срба. Дошавши у Дубровник, штампао је „народну химну српско-дубровачку: Ја сам Србин старог Дубровника син...“. На том путовању, по истом задатку, доспио је на Цетиње, код црногорског господара владике Рада, и ту је завршио своју мисију.

Према договору с тог путовања, сремскокарловачки патријарх Јосиф Рајачић отпутовао је у Загреб „да закуне католичкога хрватског бана“⁷ Кад је нешто касније патријарх „развио заставу устанка“, бан Јелачић је с граничарима упао у Угарску. Са српске стране ушао је у Банат с око 3.000 добровољаца Стеван Книћанин. У вријеме када је дошло до сукоба између Срба и Мађара, и док је сву Европу обухватио пламен револуције, влада у Београду је помислила да је то вријеме за општи устанак словенских народа под Турском. И тај важан задатак повјерен је Матији Бану. Он је због тога отпутовао у Далмацију, заједно с породицом, 1849. године. Породицу је оставио у родном Дубровнику, а он се упутио на Цетиње, сада већ старом познанику, владици Раду. И управо кад је било удешено „све што треба за успех тога предузећа“, дошао је налог из Београда да се покрет заустави. Руско посредовање у Мађарској и стишавање револуције у Европи, налагали су Србији да буде обазрива.

Бан се из Далмације вратио у Београд 1850. године, клонећи се било каквог мијешања у домаћу политику. Због тога се прихватио наставе француског језика на београдском лицеју. Пропаст те замисли веома га је разочарала, што се види из једног његовог каснијег писма: „То све пропаде. Ја сам био у очајању, и хтједох остати у Далмацији, али да учиним по вољи књазу и покојном Книћанину, вратим се у Београд, гдје ми сами дадоше професорско звање“.⁸ Ма колико да је Бан био разочаран прекидом остварења те своје мисије, још више је ожалостњен био владика Раде. Он је био просто понесен идејом борбе за ослобођење Јужних Словена од Турака, и био је спреман на све жртве. Тај прекид га је просто дотукао, тешко болесног и на прагу смрти, па се обратио Бану једним, уистину жалостивим писмом:

„Пријатељу мој, душа ми убија тело. Не жалим што ћу умрети, али жалим што нисам у мом животу ништа знаменито учинио. Тако је хтела моја зла судбина, која ми је од почетка до краја ужасна била. Ти остајеш

⁷ Хрватски надбискуп је намјерно избјегао да то учини, иако је тај чин припадао његову звању наводно, због Јелачићевог зближавања са Србима. Занимљиво је да о томе нема никаквих података у хрватским енциклопедијама Лексикографског завода, ни у одредници о Матији Бану, ни о бану Јелачићу.

⁸ Архив Србије (АС), ПО-К.35, Заоставштина Велимира М. Тодоровића.

млад и здрав. На добром си месту за народни рад, и ту остани. Србија је матица Српства, без ње никад ништа. Аманет ти народна ствар, која неће успети ако на њој не буду постојано радили разумни, самопрегоревајући и отважни људи. Поздрави ми кнеза, Книћанина и Гарашанина. Кажи им од моје стране да ће се Српство препородити пре дрском отважношћу него ли претераним обзиром на дипломатију. Ова има својих рачуна, а ми морамо имати наших. Сети ме се гдегод кад ме већ не буде, и нека потомство бар дозна за наше намере, кад му дела не могах оставити.“⁹

Идеју о стварању југословенске државе Бан ће покренути поново, у септембру 1860. године. Преко руског амбасадора у Бечу, настојао је да ту идеју подржи и Русија, која би била и покровитељ те државотворне замисли.

Умјешан и повјерљив дипломата

Матија Бан је читав свој рад везао за остварење идеје о судбини Јужних Словена. Уживао је велико повјерење српске владе и заступао је њене идеје на страни. Још два пута је ишао на Цетиње ради разговора с новим црногорским владаром – кнезом Данилом, како би потврдио старе везе. Послије тога, још док је трајао Кримски рат, двапут је одлазио у Цариград, 1854. и 1855. године. Разлог за то био је покушај да утиче на турске реформе у корист хришћана, нарочито Срба и Бугара. Тај подхват није био лак, нити је то Србија могла да чини званичним путем. Постојала је могућност да Турска посумња у руску позадину свега тога, па да Србија буде окупирана, као што је учињено с Влашком и Молдавијом. Бан је вјешто припремио своју мисију: напустио је професорску службу на Лицеју и написао је двије пјесме у славу Турске и њеног султана.¹⁰ Те пјесме је објавио један француски часопис, хвалећи њихову књижевну вриједност. Све је то било удешено тако да се мисли како је Бан раскрстио са српском владом, те да би Porta имала у њега више повјерења. У Цариграду је био веома добро примљен код турских званичника и представника западних држава. Француски цар Наполеон III одликовао га је медаљом са својим ликом, а турска влада је намјеравала да га удостоји високим одликовањем, али је он захвалио, лукаво се извлачећи из те обавезе. То је Бан учинио нарочито због тога да би се ослободио било каквих обзира према Порти, а исто тако да се о њему не створи погрешна слика у српској јавности.

⁹ Љубомир Дурковић–Јакшић, *исто*, стр. 117. Његошево писмо наведено је у том избору у екавском изговору.

¹⁰ АСАНУ, 14662/2, Матија Бан: „Установитељу грађанске једнакости у турском царству, просветитељу истока и пријатељу човечанства султану Абдул-мециду.“ Због те оде Бана су жестоко нападали као издајника српства и турску улицицу, што је он правдао потребама виших циљева, које критичари нису разумјели.

Уочи европског конгреса у Паризу Бан је написао један историјски приказ о Србији, Влашкој и Молдавији. У њему је настојао да докаже како те државе никада Турска није коначно потчинила. Та идеја о никада покорој Србији била је нешто свјеже и веома је убједљиво доказана. Због тога је српски државни савјет ријешио да се рад штампа у Паризу, а да се писац награди са 400 дуката. Тај Банов дипломатски рад значајно је користио хришћанским народима у Турској, што је подржала и Француска. У Паризу је проглашена „потпуна унутрашња независност Србије под заштитом све Европе“. Бан се послје те успјешно обављене дужности вратио професорском звању. Предавао је француски језик на Војној академији од 2. јануара 1858. до 15. марта 1859. године. Српска влада је у међувремену, на приједлог француског конзула у Београду, намјеравала да га пошаље у Париз „за свог официозног агента“. У међувремену, у Србији се десио преврат: кнез Александар Карађорђевић је збачен, а на власт су поново дошли Обреновићи.

По доласку на власт Милоша Обреновића Бан је отпуштен из службе под оптужбом да је био „одан пређашњем кнезу“. Није хтио да се упушта у политичке борбе, већ се повукао на „свој летњак на Бановцу“¹¹ и почео својеврстан рат против либерала, који су били противници Милошева самовлашћа у скупштини. Писао је чланке у „Српским новинама“, потписујући се псеудонимом у облику знака за цесарски дукат. Те чланке је прво читао, а затим одобравао лично кнез Михаило, а неке је и сам писао.¹² Бан је ту исказао свој традиционални конзервативизам, што га је удаљило од младих нараштаја, који су све више освајали политички и културни простор Србије.

Када је на власт дошао кнез Михаило установљен је такозвани Пресбиро, над којим је управа повјерена Матији Бану, с овлашћењем да сам бира сараднике. Одатле су у следећих деветнаест година излазили различити чланци и брошуре, упућивани домаћој и страном јавности. Најчешће их је писао сам Бан, а некада су их, зависно од важности, потписивали и поједини српски државници. За Србију су нарочито били значајни написи о источном питању, које је Бан, у облику брошура, слао европским, а највише француским новинама. Њих је страна јавност прихватала и пропраћала с одобравањем, поткопавајући тако турску политику у европској дипломатији. Банов напис *Исток источним народима* назван је у западним гласилима „српским програмом“. Сви европски писци који су писали о Србији и Истоку углавном су се обраћали Пресбиру за добијање података, а новине страних земаља тражиле су његове дописе. Тако је Бан, не могавши да оствари сан о уједињеној јужнословенској држави, потпомогао Србији да привуче бројне присталице за рјешење своје државности и окупљање националне територије. На скупштини у Нишу, послје успјешно завршеног Другог српско-

¹¹ По њему се дио Београда назива Баново брдо.

¹² Слободан Јовановић, *Уставобранитељи и њихова влада (1838–1858)*, Београд, 1912, стр. 300–302.

-турског рата 1878. године, показало се да је утицај Бановог рада значајно допринио успјеху Србије.

Свестрани зналац и књижевни стваралац

Када би се анализирано Баново цјелокупно стваралаштво, морало би да се разматра на многим просторима људске дјелатности. Јер, Бан је читавог живота стицао знања из велике људске тековине. Увијек је био у друштву образованих људи и зналаца из различитих области умног стваралаштва. У души је носио лирског пјесника, драмског ствараоца националне тематике; био је писац политичке литературе, историчар и васпитач; први је у Србији написао књиге о ратној вјештини.¹³ Бан спада у људе који народу у којем су поникли или се развили отварају широке просторе и стварају ослонце за крупне искорак у напредак. Дошавши у Србију, заузео се за васпитање жена, из чега су настале три свеске популарног приручника *Воспитатељ женски*, 1847. године. Као Дубровчанин са српским осјећајем, написао је 1845. године *Зрцало повјеснице дубровачке*. За развој српског школства значајно је дјело друштвено-филозофске природе *Начела српске школе од 1863–1865*. Претресао је готово сва политичка, економска и друштвена питања у чланку „Критички поглед на Видов-даново“¹⁴ „Шта ми хоћемо“. Тих година појавили су се и његови критичко-полемички радови: „Огледало наше садашњости“ и „Шта води народ српски у будућност“. Поред тога, писао је историјске списе и чланке из филологије, па чак и о ваздухопловству.¹⁵ Сарађивао је с познатим талијанским књижевником Николом Томазеом.

Војни теоретичар и тумач ратне вјештине

Сви важнији Банови биографи наглашавају значај његових радова из области теорије ратне вјештине, напомињући да су то први покушаји у „српској војничкој књижевности“. Изузетно темељит и надахнут Банов биограф, Камила Луцерна, такође наглашава значај те његове дјелатности. Она, једина од свих, наводи неке изворе који су Бану служили за надградњу својих идеја.

„Г. 1848. издао је Бан у Биограду 'Основе ратне', посвећене генералу Книћанину. У предговору те књиге као да титра још сва узбуђеност тих судбоносних дана. Допуњак 'Основама', 'Правила о четничкој

¹³ О појединостима из Бановог живота и стваралаштва може се прочитати у књигама и написима: Simeone Pjerotić, *Sulla vita e sulle opere di Mattia Ban, Zara*, 1881; Камила Луцерна, *У спомен Матије Бана Дубровчанина*, Загреб, 1907; Иво Тартаља, *Почеци рада на историји опште књижевности код Срба*, (IV глава: Приспободљена књижевност Матије Бана), Београд, 1964, и другим.

¹⁴ Лист конзервативаца, покренут 1861. Бан је био сталан сарадник.

¹⁵ Србске новине, 20. и 23. IX 1844.

војни' (по пољском генералу Чарновскоме) посветио је брату. У тим је дјелцима заматак тактичне теорије на језику српском.¹⁶

Још за Банова живота, у Задру је штампана књига Симона Пјеротића, на талијанском језику, *О животу и раду Матије Бана*.¹⁷ У тој првој опширнијој Бановој биографији писац је подробније говорио о његовим радовима, истичући њихов значај за напредак српске војне литературе:

„г) Основи ратне вјештине, написани на српском језику према најистакнутијим војсковођама и и) Партизански рат, преведен с пољског језика с преинакама (1848). Овим двјема књижицама, намијењеним потребама српских јединица, које су се тада бориле у Мађарској, он је утемељио српску војну литературу, која је од тог времена веома напредовала“¹⁸ (превод Б.Ј.).

Поводом педесете годишњице књижевног рада Матије Бана, у Српском ученом друштву уприличена је прослава, на којој је говорио секретар Јован Бошковић „о животу јубилара“. Он се у излагању држао садржаја Бановог биографа Симона Пјеротића, сматрајући важним да наведе: „...а у француском заводу тога острва (Халка, Б.Ј.) походио је, као љубитељ предавања из војничке науке коју предаваху француски професори“. При крају говора, наводећи његове радове, нагласио је:

„Начела војне науке, писана по трагу славних војсковођа, а издана 1848, за употребу Книћанинове војске у Мађарској.

Партизанска војна, преведена исте године и за исту употребу са пољског језика, а у нечем преиначена, према помесним околностима ратовања у Мађарској. Тим двема броширама Бан је ударио темељ војничкој књижевности у Срба, која се од тога времена прекрасно развила...“¹⁹

О Бановим војним дјелима говори се или спорадично, при чему аутори понављају писање својих претходника, или се дају погрешни подаци, па чак и наслови дјела. Тако чини и познати Банов савременик Јован Бошковић, професор Велике школе, књижевник и својевремено министар просвјете, познат као полиглота. У његово вријеме није био познат војни термин „партизански рат“, па се повео за талијанским преводом који је навео Симеон Пјеротић. Тада се говорило управо онако како је писао и Матија Бан: четничка војна, а употребљавали су се и називи „мали рат“, као преведеница шпанског назива *guerilla*, што дословно значи мали рат, а понекад и шпанска позајмљеница – герила, која је још у употреби. У неким библиографским приручницима наводи се да је то дјело Бан превео с француског. Занимљиво је да ниједан извор о Бану не помиње и друго, прерађено издање *Основа ратних*, штампано у Београду 1861. године. Поред тих трију књижица, Бан

¹⁶ Камила Луцерна, н.д., стр. 26 (подв. Б.Ј.).

¹⁷ Изворни наслов дат у биљешци 13.

¹⁸ Симеон Пјеротић, *исто*.

¹⁹ Гласник Српског ученог друштва (СУД), књ. 65, 1886, стр. 11. Извод из записника СУД. Свечани састанак СУД, у недељу 8. септембра 1885. Говор секретара Јована Бошковића о животу јубилара М. Бана и његовом 50-годишњем књижевном раду.

се и даље бавио теоријом ратне вјештине, нарочито „четничком војном“, као најпогоднијом тактиком у ослободилачком рату. Управо из тих разлога и настало је друго, прерађено издање *Основа ратних*. Тих година Бан је здушно радио на подизању устанка у Босни, па је ту књижицу био намијенио вођама устаничких чета. Поред тога, бавио се и организацијом војске, у чему су га слиједили многе вође устаничких и добровољачких јединица у каснијим ратовима.

Колико год и сам Бан скромно говорио о вриједности тих књижица, непобитне су чињенице да нико у Србији прије њега није писао у таквом облику неко теоријско дјело из области ратне вјештине, а они који су послје њега стасавали дуго су понављали оно што је он рекао. Занимљиво је да га нико од њих никада није наводио као извор, па чак ни помињао као српског војног писца. За то је разлог и Баново политичко опредјељење и став према млађим генерацијама. Ипак, истраживање Банове литературе и, нарочито, његове заоставштине, открива његову велику радозналост, својствену великим духовима и људима широког образовања. Осим тога, Бана је на писање војне литературе навело и његово истакнуто родољубље. И његов брат Ђорђе напустио је техничке студије у Бечу и дошао да се бори заједно са српским устаницима и добровољцима у Банату. У вези с тим, занимљиво је једно Баново писмо из тога времена, упућено „Брату у логору србском, у Биограду 19. септембра 1848“:

„... Овом приликом добићеш (по Ковачевићу?)²⁰ и 100 књижица мојих 'Основа ратних' које иште господин Књићанин за своје подофицире. Сад сам и другу књижицу приправио, та се зове: 'Четничка војна'. Превео сам је са пољскога, нешто у оригиналу преиначивши, а нешто додавши према тамошњем земљишту и околностима. Кнез²¹ је печатати даје о свом трошку, и чим изиђе, послаћу је г. Књићанину. Чудно! на Халкису²² сам тек из љубопитства походио војничка предавања и ево се показала прилика да и тим војничким мојим дилетантизмом будем од каке користи. Све је бадава; у неразвијеном стању нашега народа мора се од свашта понешто знати; ми смо сваштари, а који за нама долазе нека буду стручњаци. Свако вријеме има своје потребе.

„И ти си био пошао у Беч да учиш технику, па ето те сад војника. Али ми се мало сувише по Банату соколиш. Књићанин у својим писмима на Кнеза диже ти у звијезде јунаштво, и вели да те представио војводи Шупљикцу²³ као свога првога борца...

„...крв босанскога Петра бана тече у жилама нашим, па јој се не смијемо ни након четири вијека изневјерити...“²⁴

²⁰ Нечитко презиме.

²¹ Александар Карађорђевић.

²² Било је написано „у Цариграду“, па је прецртано.

²³ Стеван Шупликац, Србин из Петриње. Служио је као официр у аустријској војсци, затим је у Наполеоновој војсци ратовао у Русији. Поново се вратио у аустријску војску и добио чин генерала. На мајском сабору у Сремским Карловцима 1848. изабран је за војводу (отуда Војводина).

²⁴ Архив Историјског института САНУ (АИИ САНУ), 59, IV–XIV.

Правила о четничкој војни једна је од многих књига с таквим садржајем које су се користиле у Европи тога времена, а и касније. Биле су веома подесне као приручници нешколованим вођама устаника против стране војске. Највјероватније су прво настале у Шпанији, гдје су тамошњи устаници водили успјешан ослободилачки рат против Француза. Они су се у вођењу таквог рата били толико извјештили да су мјесецима знали да непријатељу наносе губитке а да се нигдје с њим отворено не сударе. Једну такву књигу, *Начела четовања*, коју је написао „дон Сантјаго Паскуал и Рубио, бивши официр у штабу ђенерала Мине“, штампао је као прилог „Војина“, 1864. године, Јован Драгашевић. Та књига је већ била преведена на њемачки, одакле је Драгашевић превео на српски језик.

Наши војни теоретичари друге половине 19. вијека четничку војну називали су краћим обликом – четовање, или: рат планински. Зато се може рећи да су зачеци таквог оружаног отпора били одавно познати нашем народу. Ти су се наши борци традиционално називали хајдуцима,²⁵ касније комит(а)има и четницима, а њихове старјешине војводама.²⁶ Четнички покрет се нарочито развио на самом почетку 20. вијека у Старој Србији и Македонији, као претходница ослободилачком Балканском рату.²⁷ Да је таква врста народног отпора веома интересовала нашу војничку јавност налазимо потврде у Драгашевићевом „Војину“. Он је поново, у броју 10/1869, на страници 151, објавио чланак „Војевање у планинама“, у којем се разматра тактика таквог ратовања, које се назива: војевање у планинама, четничко ратовање, мали рат, обично четовање или герила (народни рат). Уз тај чланак Драгашевић је дао и напомену, која говори да је и српско врховно војно заповједништво настојало да се таква стручна литература одомаћи и у нашој војсци: „За четовање имамо честиту књигу 'Начела четовања', што је израдио Драгашевић официр, 1864 год., а осим тога имамо и ваљану књижицу, што је наше војно министарство за исту потребу израдило, а то је: 'Четовање или четничко ратовање', по нарочитој препоруци министра војног написао Љ. Ивановић, штабни капетан 1868 год.“

Сви ти подаци указују на видовитост Матије Бана и на његово познавање прилика на Балкану и у Србији. Источно питање, којем је он посветио велики део живота и напора, почело је да се рјешава управо четничком војном, по начелима која је он одабрао и приредио за наше прилике и за наше борце. У предговору, којим је пропратио ту књижицу, огледа се стање војне литературе у Србији и потреба да се она развије и умножи:

²⁵ Тај погрдан израз поријеклом је из арапског језика, а у нас је доспио из турског и мађарског језика. Вук му је дао сасвим епско значење, које је чуо у народу (*Рјечник*, Хајдук).

²⁶ Они су се тако звали међу собом, а и народ их је тако називао. У ствари, то су биле старјешине омањих група, које су се, опет по традицији, називале четама.

²⁷ Међу тим војводама и четницима нарочито су се прочули официри 32. класе Војне академије: Војин Поповић (Војвода Вук), Војислав, Воја Танкосић, Брана Јовановић, његов насљедник Душан Јездић, Богдан Хајнц и други. Опјевао их је у збирци родољубивих пјесама *Србијански венац* њихов класни друг Милосав Јелић.

„Као што у обранителној системи чете²⁸ допуњавају велику војску,²⁹ тако и ова правила о војни четничкој допуњавају моје основе ратне, или правила главна о великој војни.³⁰ Ја сам овај свезак из пољскога на наше наречје превео, нешто изостављајући, нешто промењујући, а нешто додајући, према околностима и пределима за које је писан.

„Ове две књижице само су приметак тактичне теорије код нас. Почем у садашњим околностима није било могуће веће дело предузети, нека се и овим малим подарком мој народ задовољи; а међутим, (то ћу и у предговору ове свезке на ново препоручити) нека се и други српски синови пожуре да овој великој оскудици нашој доскоче.“³¹

Из тог написа се види да је Бан прије *Правила о четничкој војни*, написао *Основе ратне*. У посвети на њиховом почетку, која се односи на Стевана Книћанина, записан је датум: „У Београду 10/22 Српна 1848.“ У писму брату Ђорђу од 19. септембра исте године то се такође потврђује. По свој прилици, књижице су настале једна иза друге, и чине „петак тактичне теорије код нас“. Без обзира на то што је Бан тај спис преузео из туђе литературе, знао је како да одабере оно што приличи нашим условима и нашим људима. Тај његов поступак прилагођавања стране војне литературе домаћим условима често су примјењивали каснији преводиоци, међу првима и Јован Драгашевић.

Бан је, са слухом znalца војне литературе и услова за њен развој, указао да је њен коријен у будућим покољењима. И заиста, прошло је много година до појаве наших првих теоретичара и тумача теорије ратне вјештине. Пишући свој предговор, Бан је заговарао неодложно оснивање војне школе. Можда је управо у то вријеме био упознат с идејом мудрога Илије Гарашанина о потреби оснивања будуће Артилеријске школе: „Али све ће скоро узалуд бити, докле год ми не узмемо једног војеног народног училишта. Где је војска ту мора бити и училиште за њу, иначе војска ће више по имену него у делу постојати. Кад чиновници, адвокати, трговци, занатлије, па и сами сељаци имају за себе училишта,³² како да без истог буду војници, од којих зависи безбедност, одржање и будућност домовине?... Дакле добро писане војене књиге и једно добро устројено училиште, па ће тада војство бити достојно тога имена, и способно да својој цели у свакој прилици одговори.“³³

Вјероватно је Бан, пишући те ријечи, мислио и на Халку, односно француску војну школу у којој се упознао с основним потребама савремене војске, за чији напредак је неминовно подразумијевана и стручна литература. Он је у *Основама ратним* исказао основна начела ратне вјештине, већ одавно позната у европским војскама. Она су била

²⁸ Мисли се на устаничке или добровољачке нередовне јединице.

²⁹ Велика војска – сва војска једне државе, цјелокупна војска.

³⁰ Велика војна – међудржавни рат. Њих воде „велике војске“.

³¹ Из Предговора *Правила о четничкој војни*.

³² Бан је мислио на друге земље, јер је у Србији пољопривредна школа нешто касније установљена, 10. јануара 1853. године.

³³ Предговор.

позната и дијелу Карађорђевих устаника, па и самом Вожду, јер су их најнепосредније поимали на бројним војиштима Аустрије, Пруске, Италије и Француске, у српском фрајкору.³⁴

Извори Основа ратних и Правила о четничкој војни

Може се поставити питање зашто се писања таквих књига није латио неки аустријски официр – Србин, каквих је било много, и способних и одважних. Очито, за тај задатак прикладнији је био неки учен човјек којем је и војна теорија била позната. Бан је у своје широко образовање уградио и војна знања, упознавши се с тада познатим дјелима војних теоретичара и практичара зарађене Европе. У *Правилима* се ослонио само на један извор, прилагодивши га потребама и условима наших ратова, постајући тако суаутор. Таква дјела није могао преводити неук човјек, ма како добро да познаје страни језик с којег преводи. Кад су ти радови настали, њему су још била свјежа сјећања на предавања француских официра у Халки, а можда је имао и прибиљежака.³⁵ Наиме, тек је било прошло четири године откако је дошао у Београд.³⁶ Како је навео и у наслову *Правила*, Бан је заиста био не пуки преводилац, већ зналачки одабирач и тумач изворног дјела: „Протолмачио из пољскога са њеким промјенама, изметцима и додатцима“. Тај посао је обавио тако стручно и једноставно да и сада може послужити као примјер у тој дјелатности.

Основи ратни настали су према изворима најпознатијих теоретичара и војсковођа у Европи, што се могло заснивати на предавањима у Халки. О вриједности и поузданости литературе коју је користио, па према томе и *Основа ратних*, Бан је у Предговору писао: „Да би се пак по правилима у овој књижици изложеним свак поуздано повести могло, ја јамчим да су иста састављена полаг³⁷ чисти начела Наполеона,³⁸ Надвојводе Карла,³⁹ Жоминија,⁴⁰ Фридриха великога,⁴¹ Монтекукула“. ⁴²

³⁴ Станислав Шумарски, *Србски војници у француској војни од 1792–1801. године*, Београд, 1865.

³⁵ У Бановој заоставштини (АИИ САНУ, АСАНУ) нема никаквих рукописа према којима су настале те књиге, па ни биљежака из Халке. Можда је све то уништено 1914, кад и Бановац.

³⁶ Брату се јавио у Дубровник одмах по доласку у Београд, 5. септембра 1844. године.

³⁷ Према, по.

³⁸ Наполеон Бонапарта, према великом ратном искуству, написао је и теоријска дјела, позната у европској војној литератури. Неоспорно је да су његове радове излагали и француски официри у Халки, па их је тамо упознао и Бан.

³⁹ Надвојвода или Ерцхерцог (њем. Erzherzog), службена је титула пуноправних мушких чланова династије Хабзбург. Надвојвода Карло је био познат војсковођа и војни писац.

⁴⁰ Барон д Жомини, француски генерал и војни теоретичар, служио је и у руској војсци. Као теоретичар био је веома цијењен у Европи. На њега су се угледали и српски војни писци, те је и превођен.

⁴¹ Фридрих Велики, пруски цар, познат ратник и војни писац.

⁴² Рајмунд Монтекукули, гроф, војвода од Мелфија, поријеклом Талијан (1609–1680), аустријски војсковођа. Написао је на талијанском дјела: *Расправа о рату* (*Trattato della guerra*), *Ратна вјештина* (*Arte militare*) и *Поуке из ратне вјештине* (*Aforismi sull'arte bellica*).

Уз све то, а и због своје скромности, Бан је опомињао читаоце да ће тешко разумјети та ратна начела ако не прошире своја знања и не користе и друге изворе. Зато је позвао све Србе упућене у теорију ратне вјештине да и сами допринесу ширењу такве литературе у свом народу, „јер ако су му исте већ сада веома нуждне, битиће му до мало⁴³ најнуждније“. Бан је то могао да напише јер је знао шта се ради у врховима српске власти, поготову је знао о плановима Илије Гарашанина и за *Начертаније*. Приликом писања те књиге аутор се није држао само једног извора. Из разних дјела узимао је поједина поглавља, која су му се учинила најприкладнија за његову замисао. Ипак, придржавао се тада познатих „величина“ у европској војној теорији: војсковођа, војник, земљиште, тактика. Као и његови узор, нарочито је наглашавао важност личности војсковође (војводе). Посебну пажњу посветио је војнику, што је, иначе, било и у српској традицији. То је говорио више због старјешина, да би што боље ускладили свој однос према војнику и што више искористили његову људску и физичку вриједност. „Он сам најпосле приволи се к својој чети као да му је породица, заљуби славу војничкога живота, и добије непреклону⁴⁴ ону гордост, по којој баца се презрительно у највеће опасности, и тврдоглаво противостои⁴⁵ најстрашним поразима, волећи умрети него побеђен да одступи.“ Од четрнаест поглавља у књизи, Бан је девет посветио тактици. Ту су објашњени главни поступци који су тадашњу тактику највише занимали: „О чети делања или линији операције, О маршу, О прелазу преко реке, О положајима, Кад треба тражити, кад ли избегавати бој, О боју, О одступању, О обседима.“

Правила о четничкој војни имају десет поглавља: „1. О војни четничкој; 2. О устројењу чета; 3. О ношиву; 4. О оружију; 5. О поредку; 6. О дописивању; 7. О делању чета; 8. Обшта правила; 9. О сачињењу чета партизански;“⁴⁶ 10. О болницама.“ Бан је био свјестан да је изложио само једну од претпоставки, која може послужити да се на основу ње развију и други облици размишљања и закључивања: „Као што свака теорија о вођењу рата, тако и ова може служити као предмет мишљења и разматрања чрез које добије се навика и умо-опруженост,⁴⁷ те се до тога може доћи да у разним потребама човек сам по себи сећа се шта да ради.“

У складу с традиционалним избором старјешина у војсци, Бан је наглашавао важност заповједника, односно његових војничких и моралних ослобина. Описујући војнички позив као узвишен и поштован, посебно се залагао да се више води рачуна о вриједности него о бројности, сматрајући да је то нарочито важно за добровољачке, односно четничке јединице. Бан је слушао да међу српским добровољ-

⁴³ Ускоро, убрзо.

⁴⁴ Постојана, несаломљива (гордост).

⁴⁵ Одуpire се, супротставља се (рус.).

⁴⁶ Бан нигдје више није употребио тај назив. Вјероватно је дословно преузео наслов из пољског извора.

⁴⁷ Прилагодљивост, еластичност, флексибилност (размишљања и закључивања).

цима у Банату има и оних који су се отргли реду и који су поступали недолично свом позиву,⁴⁸ па је с разлогом записао: „Треба најстрожије пазити кад се бирају четници; нема се настојати да иј што више буде, него да буду што бољи, како до вредниј људи неби било изрода. – Сасвим је природно да још већма ваља пазити при избору официра. Ови морају бити познати у свој околици као поштени и храбри људи. Мотриће се навластито да се не употребе они официри кои бише удаљени од службе због неваљалог владања; јер права бодрост оснива се увек на моралности. У осталому, неморају то бити стари војници; у Шпанији предводили су чете млинари, лекари, попови и овима подобни; али су то били људи смели, благоразумни и делатељни“.⁴⁹

Цјелокупна српска војна традиција заснована је на тим начелима. Морална вриједност људи била је основна величина којом су се вредновали војници у Србији, па су зато они остали ненадмашни у хуманости и војничкој етици. Тај обичај је потврдио и војвода Живојин Мишић: „У то доба⁵⁰ батаљонима су командовали људи из народа, који су се звали командири батаљона, а четама четовође, такође људи из народа. При избору ових личности није се толико гледало на њихову стручну спрему, само ако су некада служили у стајаћој војсци, већ у првом реду да ти људи буду ваљаног карактера, домаћини угледних домова.“⁵¹

У *Основима ратним* Бан је још више пажње посветио особинама официра, о којима је опширно говорио у првој глави своје књижице, наглашавајући у првој реченици: „Способан војвода јест прво условије победе.“ Особине које наводи Бан у том поглављу остале су драгоцјене све до наших дана.

Поред наведених војсковођа, чије је знање користио пишући своје књижице, с правом је наводио потребу и за другим изворима. Мислио је на историјска дјела која говоре о ратовима у разним временима људске цивилизације, сматрајући да садржаји тих књига могу знатно подићи знања из теорије ратне вјештине. Тако су радили многи владари и познате војсковође. Грчки и византијски монарси, као писци војних дјела, такође су се позивали на знања својих предака.

Банове поруке нашем времену

Приликом писања *Основа ратних* и *Правила о четничкој војни* Бан се служио изворном литературом, што је и напоменуо у предговорима. Међутим, из те литературе преузимао је и прилагођавао потребама свога времена само оно што је одговарало нашим људима и околности-ма. Такав однос према страној војној литератури прихватили су и његови сљедбеници у српској војсци. У писму брату Ђорђу помиње да

⁴⁸ Таквих докумената има много у АСАНУ, Книћанин.

⁴⁹ *Правила о четничкој војни*, стр. 6.

⁵⁰ Српско-турски рат 1876. године.

⁵¹ Војвода Живојин Мишић, *Моје успомене*, Београд, 1969, стр. 24.

је „тек... из љубопитства походио војничка предавања и ево се показала прилика да и тим војничким мојим дилетантизмом будем од какве користи.“ Ти подаци говоре да су Бану помогли у писању те приручне војне литературе његово широко и разноврсно образовање, жива стваралачка машта и логичко закључивање. Према томе, „осмислио“ је неку прикладну, „своју“ теорију ратне вјештине, чија начела и сада зраче свјежином и логиком. Говорећи о великим војсковођама, учио је сталност у дијалектици њихова ратовања: „Они су се сви држали једних начела, а та су: не разтркати, но држати што више саједињене своје силе; не остављати одкривену ни једну страну војске; хитно прелазити с једног важног места на друго, и том хитношћу смести непријатеља. Ово су начини којима се најбоље победа обезбеђује.“⁵²

Анализирајући свестрано лик заповједника, Бан је учио све његове мане и врлине, па је подржао идеју да војском командује само један, а не више заповједника. Поставља се питање није ли тада размишљао и о разлозима пропасти Првог српског устанка као и о свим српским неслогама, којима је био савременик у свом дугом животу. Зато је његова порука још увијек савремена: „Врховно повелитељство треба само једном поверити, а не многим; јер многи тежко да се сложе у мненију; а тада сва су дејствовања без јединства, и често доцна се извршују; окром⁵³ што се ни један поглавар не заузима за иста онома бризљивошћу и ватром којом би се заузео да сам заповеда, јер зна да чест⁵⁴ успеха неће се приписати њему самому, но укупно свима.“⁵⁵

Оцртавајући врлине војсковође, Бан указује на његов ауторитет, који се мора свуда осјећати, па и друге надвлађивати. Војсковођа мора непрестано бдјети над својом војском, а све ратне планове мора и сам одобравати, ако му се повјери њихово извршење. Писац војсковођи прије савјетује непослушност, него да буде узрочник погибије своје војске. Боље је „на концу и одрећи се власти, али се никако не учинити орудијем поражења своје војске. Ако је војводи наређено да се одма зарати, те он неима ни времена да учини своје приметбе, а сасвим је уверен да ће изгубити битку, он тада не ваља да послуша.“ Таквих размишљања има и у нашој теорији ратне вјештине. Бан је, дакле, од војсковође захтијевао да отворено износи своје мишљење, макар оно било у супротности с врховним заповједништвом. Слабићи су, на несрећу, увијек били узрочници многих погибија, кријући се иза ауторитета више власти, па није без разлога војвода Мишић о томе јавно говорио: „Из свих мојих досадашњих службених искустава дошао сам до закључка да код великог броја наших официра, нарочито оних на

⁵² *Основи ратни*, Београд, 1848, стр. 2. Друго издање те књиге 1861. године, знатно се разликује од првог издања. Њен садржај је више тактичка разрада основних поставки које је дао у првом издању. То издање је, вјероватно, било планирано као литература за устаничке предводнике у Босни.

⁵³ Осим.

⁵⁴ Част.

⁵⁵ *Наук ратни*, стр. 3.

већим положајима, недостаје довољно мушкости да по важнијим питањима кажу своје право мишљење у присуству старијих или претпостављених старешина.⁵⁶

Ако се подробније анализирају Банови ратни списи, и упореде с мислима које је војвода Живојин Мишић навео у својој *Стратегији*, уочили бисмо мноштво нити које их повезују. То је само један од доказа да је Матија Бан, иако самоук, захваљујући својој широкој култури, веома зналачки поимао законитости теорије ратне вјештине и значај њених основних чинилаца.

Заговорник и организатор ослободилачких ратова

Служећи владама и династијама Србије у остварењу националних планова, Матија Бан се често налазио у тајним друштвима. Као дугогодишњем сараднику Илије Гарашанина, њему су били познати многи тајни планови за остварење српске државне политике. У вези с тим, нарочито је био активан у организовању устанка у Босни и Херцеговини 1860. године. Предводио је српске повјерљиве људе „на јужном подручју“, гдје је имао успјеха све до 1858. године, када је збачен кнез Александар Карађорђевић. У томе је био настављач замисли Илије Гарашанина. Имао је много сарадника у Хрватској, Далмацији и Босни. Иако је по свом духовном позиву био књижевник, Бан је успјешно водио организацију војних задатака у крајевима на које се односило *Начертаније*. Он је и даље наставио да се бави могућностима „четничке војне“, пишући својеврсна организацијска правила устаника. У Београду је постојао Комитет за национално ослобођење Јужних Словена, на чијем је челу био Матија Бан. Замисао Комитета била је стварање једне заједничке државе у облику федерације или конфедерације. У Бановој заоставштини налазе се два основна документа, која говоре о замаху тога покрета: *Мемоар* и *Генерални план*, написана на француском језику. Ти документи дају веома увјерљиву претпоставку за стварање једне стабилне државе. „Према тексту ових докумената права интеграција требало би да почне тек после федеративног, односно конфедеративног раздобља, у завршној фази нормалних, здравих интеграционих процеса.“⁵⁷ Према тој замисли, најприје би у националним срединама требало да се ослободи од набоја страха од централизма и хегемонизма, и иживи прохтјев локалистичких интереса, а онда би наступио мирни процес економске и политичке интеграције.

У тим документима Бан се јавља као стручњак за организацију и тактику наступања ослободилачког покрета, као добар познавалац политичких прилика на простору гдје треба да се води рат и као искусан зналац теорије партизанског ратовања. У вези с тим, препоручио је да се умноже најбоље турске карте тога подручја и да се прештампају

⁵⁶ Ж. Мишић, *Моје успомене*, исто, стр. 233.

⁵⁷ *Годишњак града Београда*, књ. XIV, 1967 (др Андрија Раденић, *Документација тајног националног ослободилачког комитета у Београду 1860–1861*, стр. 61–80).

његове књижице *Основи ратни и Правила о четничкој војни*. Вјероватно је због тога прерадио и допунио *Основе ратне* 1861. године, развијајући до појединости поједина поглавља. У завршној фази припреме устанка наоружани одреди требало је да упадну у Босну из више праваца, „укупно 5000 најсмелијих бораца, потпуно опремљених, који почињу покрет, улазећи у земљу на различитим местима дуж свих граничних линија“. Бан је савјетовао да становништво буде мирно све док одреди не дођу до њега, и сматрао је да само на два мјеста треба да избије побуна. Сва документација о формацији одреда и броју бораца рађена је на брзину и доста произвољно. То је, изгледа, била само Банова идеја, скицирана за каснију стручну дораду, што је и записао на крају документа, гдје каже да ће се тим планом војних операција бавити „компетентни људи“. Ипак, у одјељку у којем разматра формацију устаничке војске, Бан је недвосмислен:

„Сваки одред броји 25 људи са својим четником или заповједником (старјешином). Четири одреда формираће једну сатнију којом ће заповиједати сатник. Пет сатнија формираће дружину са старостом на челу. Двије дружине образоваће тисућину на челу са тисућником.

„Пет тисућина сачињаваће једну сердарију, чији ће се заповједник звати сердар. Од три сердарије формираће се армијски корпус од 15000 бораца. На челу ће им бити војвода.“

Тај документ настао је 31. августа 1860, како пише на крају, на француском језику. Међутим, постоји још један, сличан докуменат, писан на српском језику,⁵⁸ састављен од четири поглавља: I Босанцима; II О Управитељству; III О Четовању по Босни (с одјељцима: 1. О строју чета; 2. О распореду чета; 3. О дјелању чета и послушности); IV без назива. Тај докуменат датиран је раније, неодређеног дана: „јулија 1860“. Распоред формацијских јединица у њему је нешто другачији:

„Сваку чету састављаће 10 момака; њоме управљаће десетник.

„Десет чета састављаће једну Сотнију; њоме управљаће Сотник.

„Пет Сотнија састављаће једну Дружину; њоме управљаће Старешина (Капетан).

„Две капетаније састављаће једну тисјашћу; њом управљаће тисјашћник.

„Пет тисјашћника састављаће једну сердарију; њоме управљаће Сердар.

„Три сердарије састављаће војводију; њоме управљаће војвода.“⁵⁹

У тим записима Бан је предвиђао све околности и за све је давао упутства. Никаква самовоља се није могла проводити. Послушност старијему није се смјела прекршити. Бан је и ту, у духу српске војничке традиције, заговарао врхунску војничку етику и предвиђао строге казне за њено кршење. Тако је, започињући нашу теорију ратне вјештине, почео писати војна правила и законе, чији је извор била српска војничка традиција:

⁵⁸ АИИ САНУ, инв. 17/3, XVII.

⁵⁹ Исто.

„Никакав четник нека се неусуди убити онога који му се преда, ма то био највећи зликовац; таквога треба спровести сотнику; који се од четника овој точки не повинује да буде убиен,⁶⁰ јер он није прави јунак, није прави поборник за спасење отечества, он је кукавица који своје јунаштво на безоружанима показује. Прави јунак убија и руши само на бојном пољу гди но се јуначки мегдан дели.

„Јунаку не доликује да убија слабе старце, болесне, жене и децу; који од четника ово учини без заповести, нека одма буде стрељан.

„За време боја није слободно пљачкати, нити са мртваца што скидати; онде се само треба борити и старати да се Непријатељ побиједи; који од четника ово непослуша нека буде стрељан.“⁶¹

Бан је знао да се у добровољачким јединицама може наћи свакаких људи, те да строгошћу ваља сузбијати појединачну самовољу и злочин. Зато је и заговарао строге казне. Па ипак, опомињао је да се оне извршавају човјечно, онако како су то тадашњи закони налагали. „Казна несме бити скотско мучење, него батине, казне новчане и смрт из пушака.“

Види се да је Бан формацију устаничке војске заснивао на традиционалном начину српских устаника Карађорђева и Милошева времена. Стварањем стајаће војске, њена формација је уређивана према европским узорима, али је организација народне војске још увијек провођена на устаљене начине. То је трајало све до војне реформе, коју је наговјестио Јован Мишковић, за вријеме обављања дужности војног министра (1878–1880). Устанички и добровољачки одреди српске војске у ратовима против Турске 1876–1878. године такође су уобичавали такву организацију.

Казнене мјере, које су примјењиване према устаницима и добровољцима у оба српско-турска рата штитиле су људско достојанство, ма чије, од самовоље изопачених појединаца. Постојао је *Закон за све добровољце и устанике у Србији за вријеме оба рата: 1876, 77. и 78. год.* У њему се нарочито истичу чл. 12. и чл. 15:

„Чл. 12. Који изврши насилан блуд, ма и са дораслом особом, да се казни смрћу.

„Исто тако да се казни смрћу и онда, ако није било силовања, али оскврњена и тиме повређена особа није навршила седамнајест година.

„За свако друго понижавајуће смешавање, које је противно природи човечијег пола, а подлежи казни предходећих ставова, да се казни кривац према значају таквих срамних дела затвором до највеће мере, да му се узме пред четом оружје и да се истера из чете.

„Чл. 15. Који против заповести свога старешине изван боја пали туђу својину, да се казни смрћу.“⁶²

⁶⁰ Подвучено у изворнику.

⁶¹ АИИ САНУ, 17/3, XVII.

⁶² Гласник СУД 1881, књ. XIII (*Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876, 77. и 78. год.*, грађа за историју српског рата за ослобођење и независност, написао архимандрит Нићифор Дучић, Београд, 1881, стр. 369. и 370).

Веома занимљиву формацију, сличну Бановој, дао је Милош С. Милојевић, заповједник једног добровољачког одреда. То је, према познатим изворима, јединствена формација коју је икада имала српска војска. Записана је прије више од сто година, па је занимљива и као јединствена појава.

„Док су се овде војводе уређивале, дотле су, по мом наређењу, били измешани сви добровољци и усташе, и уређени тако: да је над сваком четворицом старешина пети, који је се звао Петар,⁶³ а војници Петина. Од оне четворице, двојица ваљало је да су слободнији, и који по нешто умеју руковати пушком, и они да су морали што скорије она два неуча научити, како се пуни, празни и т.д. пушка. На две петине са Петарима, старешина је десетар, а војници су му се звали десетина; на две десетине са десетарима старешина је двајестар; војници му двајестина; над две двајестине са петарима, десетарима и двајестарима старешина је водник, а војници му вод; над два вода са припадностима, старешина је Сатник, а војници му Сатнија; над две сатније са припадностима старешина је четовођа, војници му чета; над једном и по четом са припадностима, или једном четом и једном сатнијом, старешина је Крилник, а војска му се зове Криво; над два крила и крилника са припадностима, од којих је Деснокрилни старији од Левокрилника, и Подпорником, са старешином Подпорником; које се обе састоје из по једне чете, и једног четника са припадностима старешина је Таборник, а војска му се зове табор (баталион); над два Табора с припадностима старешина је Пуковник, а војска му се зове Пук; над два пука и пуковника са припадностима, старешина је Војвода (бригадир) а војска му се зове Вој (Бригада); над два Воја и две Војводе с припадностима старешина је Челник (Дивизијар) а војници му се зову с припадностима Челнија (Дивизија); над овакве две Челније и два Челника с припадностима, старешина се зове Дружинар (Корпусник), а војска Дружина (Корпус), урачунав овде и све друге припадности и родове оружја, као: топништво, коњицу, копљаче, возаре, болничаре, занатлије, преносаче и т.д.“⁶⁴

Банов *Мемоар* о устанку у Босни и организацији војске и њеној тактици, својеврсна је разрада мисли које је већ био изложио у *Основама ратним и Правилима о четничкој војни*. Он је, дакле, своје теоретске замисли вођења борбе разрадио и уобличио у један ратни план, који чак има неку врсту „топографског обезбјеђења“. Наиме, уз тај план Бан је руком и графитном оловком, на веома лошем папиру, исцртао и „црту дјелања“ – операцијску линију.

⁶³ Ријеч треба наглашавати с дужином на а, да се не би изједначавала с властитим именом.

⁶⁴ Милош С. Милојевић, *Српско-турски рат 1877. и 1878. године*, Шабац, 1887, стр. 115, 116 (М.С. Милојевић познат је као историчар, чија је идеја да су Срби расадник Словена, *Одломци историје Срба*, I, II, Београд, 1872. Издавање књиге помогло је Српско учено друштво).

Осим трију књижица, Бан је прву верзију *Правила о четничкој војни* објавио у „Српским новинама“, али нешто измијењену и с другачијим уводом. Већ ту сазнајемо да је основна побуда његовог рада на војној литератури била идеја југословенства. Дјелимично се то види из Предговора *Основа ратних* из 1848. године, а сасвим јасно се уочава у приступном дијелу штива, које су почеле објављивати „Србске новине“ јуна 1848. године. „Неким народима, пак и нашем, настала су така времена, да се масе морају оружја латити, а списатељи, забацивши све остале науке, само се војеном забављати. Увиђајући ту потребу, ја сам покупио из разни војени књига, које читам, а особито из 'Ратни начела Наполеона', нека обшта тактична правила, и ево ћу их мало по мало југословенству саопштити“.⁶⁵

То је трећа верзија Бановог излагања „ратних начела“. Наиме, том приликом је изложио своја размишљања која се налазе и у *Правилима о четничкој војни*, и у *Основима ратним*. У Бановој заоставштини може се наћи још рукописа који говоре о његовом сталном размишљању о ратној тематици. У запису *Војничке врлине Срба и Хрвата*, гдје говори о српским и хрватским војницима у аустријској војсци,⁶⁶ коментарише вјештину и успјехе Наполеонове тактике, као зналац теорије ратне вјештине: „Главна му је брига била (Наполеону) да са читавом својом силом нападне на поједина непријатељска одјељења прије него се концентришу; а би ли се концентрисала, он је нападао на најпресуднију стратегијску тачку, да непријатељску линију испрекида. То постигавши, гонио је непријатеља и поједине му дјелове својом цијелом онда већ надмоћнијом снагом. Тако је вјештином и брзином доскакао недостатку броја.“⁶⁷

Бан у рукопису *Уводне бесједе*⁶⁸ говори о стицању ратне вјештине старих Словена и њиховим каснијим тактичким поступцима. Ту је изнио већ позната запажања историчара да су се Словени ратној вјештини учили од својих поробљивача Хуна и Авара: „Уз своје стране господаре Славјани научили су се ратовати; али њихова у тому невјештина дуго је трајала. Уни, праједови Мађара у томе су били њихови најбољи учитељи. Под њима Славјани Дунавски посташе храбрим војницима.“

У концепту писма руском историчару Нилу Попову Бан је коментаришао идеју о стварању народне војске у Србији (тада већ уобичајена размишљања у Србији). Та војска је била и за Европу занимљива, и многи су страни стручњаци долазили да проучавају њену организацију. Бан је том питању прилазио с пуно критичке анализе, наводећи примјере у другим земљама, показујући и том приликом да је више зрео

⁶⁵ „Србске новине“, бр. 59, 1848, стр. 382 (тај Банов напис почео је излазити од броја 59, 22. јуна, до броја 72, 5. августа).

⁶⁶ Опширније: Станислав Шумарски, *Србски војници...*

⁶⁷ АИИ САНУ, 1/36, I, стр. 4.

⁶⁸ АИИ САНУ, 1/3, I/1.

познавалац војне мисли него преносилац туђих садржаја. За Бана је грађански рат у Сјеверној Америци био искуство из којег се могу извући поуке и за Србију: „У војничком обзиру Србија је срећно обишла камен о који се спотичу финансије у Европи, а то је стајаћа војска. Дакле ту јој ништа друго не треба него усавршити што скорије војску народњу; њу, а особито часнике јој извјежбати, нужним је потпуно снабдјети, удесити јој све административне струке, и учинити могућном да се у свако доба најбрже крене...

„Установа народне војске има своје лоше али и добре стране. То се даје најбоље оцијенити у садашњем американском рату. Тај рат, истина, био би се и прије и с мањим губитком у људима свршио, да је вођен између стајаћих војскава, које имају свагда више војничког духа, запта⁶⁹ и вјештине...

„Установа народне војске приличи најбоље Србији, јер су јој у нас добре стране исте које и у Америци, а лоше су много мање. Тамо је дух спекулације и личне самосталности у грађанству у велике развијен, а у нас је дух народа више ратоборан и лакши за запт. Нама треба само добро извјежбати проста војника, а часника војнички образовати па ће се дух потчињености и послушности у војничкој служби лако укоријенити.“⁷⁰

Бану су, дакле, биле познате и војничке прилике у америчком грађанском рату, па и разлози за његово дуго трајање. Он је уочавао разлике између америчког и српског човјека и војника, наглашавајући недостатке америчке свијести о личном интересу и самосталнијег размишљања у односу на значај заједничког духа српског народа. У времену када је Бан то писао у Србији је превладавала мисао о уређењу народне војске, као главне оружане силе. Ту идеју, према документима, подржавали су Јован Драгашевић, Ранко Алимпић, Јован Белимарковић, па и сам кнез Михаило.

Иако је Србија лоше прошла у првом рату против Турске 1876. године, што, војнички гледано, и није било ништа необично, њена војска и старјешине стекли су веома корисно искуство. То је зналачки уочио и Бан, па је у једном рукопису навео: „Међутим досадашњим војевањем ми смо постигли много користи, које су од велике цене за младу војску, као што је српска. Ми смо честим већим и мањим сукобима привикли ватри наше трупе, дознали који се батаљони боље а који лоше туку, и усавршили нашу војену и санитарну администрацију, која је из почетка врло прљава била. Окром тога упознали смо се с начином борења турске регуларне војске, а потаманили смо јој више хиљада исте, које Порта нема откуд накнадити, јер војска нерегуларна башибозука, Курда и Черкеза, добра (је) само за паљења и пљачкања, лоше се бије, *et nous n'en faisons grand cas*.“⁷¹ Најпосле видимо да

⁶⁹ Дисциплина.

⁷⁰ АИИ САНУ, 1/10, I (критички поглед на Видовданов „Шта ми хоћемо“; рукопис је знатно преправљан и допуњаван).

⁷¹ Фр. а ми томе не придајемо значај; а ми то не знамо цијенити.

Порти престају посљедња финансијска средства, па не може ову војну још дуго издржати.⁷²

На основу свих Банових активности у области војске поставља се питање: откуд у томе његов сталан интерес. Одговор је логички јасан: његова цјелокупна активност у Србији била је усмјерена на остваривање идеје *Начертанија*. Он је добро знао да се то није могло остварити само на дипломатски начин. Истраживачи његовог живота још нису размљишљали о томе да ли је Бан случајно дошао у Србију, да ли се његов долазак само случајно подударио с доласком Фрања Заха и, на крају, да ли га је само пуко „љубопитство“ одвело у француску школу војних наука у Халки. Европски образован и дипломатији вјешт, могао је пасти у очи пољској емиграцији, која га је и упутила у Србију. Само се у једном напису помиње та могућност, али би она могла бити истинита.

Зачетник српске војне терминологије

Преводећи војна дјела Наполеона и других европских војсковођа и војних писаца, Бан је стварао српску војну терминологију. Будући да у томе није имао претходника, морао је да користи наш народни језик, у чему је и успио. Иако је војна терминологија на српском језику почела да се ствара још од Карађорђева времена, прије Бана нико систематски није на томе радио. Он је захватио шире области војне теорије, и њу је протумачио језиком који до тада није имао изграђеног војног лексикона. Касније стасали српски војни теоретичари употребљавали су исте термине које је успоставио Бан, али му никада нико није признао првенство у тумачењу теорије ратне вјештине на српском језику.

Иако је настојао да језик европских војних теоретичара преведе у штиво разумљиво сваком српском читаоцу, ипак се приклонио неким изворним облицима. Познавалац страних језика, Бан је знао да је боље оставити страну ријеч него је погрешно или неприкладно превести. Покушавајући да француску ријеч *colonne* преведе домаћим *стуб*, ипак је одустао и прихватио туђицу. Али је зато француски назив *carré* свуда мењао домаћим обликом *четверуглије* или *четверо-угољак*, а *dérôt* нашим *хранилиште*, па чак и *магаза*. Израз *бојни ред* је преведеница француског облика *ordre de combat*, а *линију операције* (операцијска линија) оставио је у том облику, мада је у почетку употребљавао „народскији“ израз *черта дјелања*. Француски израз *trois espèces d'arme* Бан је превео као *три воинства*, што је било много боље него касније *три рода оружја*. Садашњи назив *три рода војске* много је ближи Бановом преводу: „где можеш тако положити и пешачко и коњаничко и топцијско воинство“. Назив *велика битка* (*grande bataille*) дословно је преведен с француског, као и *врховно повелитељство* – *Etat major général*, а исто тако и *бацити мост* (поставити мост) – *jeter le pont*.

⁷² АИИ САНУ, 1/107, I.

То што се Бан нигдје не помиње у нашој војној литератури као први теоретичар, иако дијелом компилатор, вјероватно је последица сукоба с Јованом Драгашевићем. Наиме, конзервативни Бан и полетни „републиканац“ Драгашевић оштро су се сукобили у тумачењу националних схватања. Иако је Бан хвалио Драгашевићеву предузимљивост и његов „Војин“, ⁷³ за напредне омладинце и писце тога времена био је непоправљиви конзервативац. Противећи се мишљењу Јована Драгашевића, Светозара Милетића и Јована Јовановића Змаја, Бан је писао Илији Гарашанину: „Они се на мење љуте, вичу и грде ме, али ја за то ништа немарим чим успијевам да им се мисли не шире у народу. Овим сам чланком одговорио на Драгашевићево слово, на којем му за то бар захваљујем што ми је дао прилику да и сам подубље размислим и пречистим своје мисли о народности.“ ⁷⁴

Покренувши „Војин“, први стручни војни часопис на Балкану, Драгашевић је усмјерио каснији развој наше војне мисли. Иако је приступио европској литератури знатно послје Бана и у много чему се угледао на њега у тумачењу теорије ратне вјештине, Драгашевић и његови сарадници предали су Бана заборавау. У Србију су се враћали официри послати на усавршавање у стране војне школе и преузимали стручан рад у области војних наука, што су радили успјешно. И сам Бан је, иако у сукобу с Драгашевићем, похвалио „Војин“: „Сваком часнику ваљало би ставити у дужност да држи 'Војина' који је г. Драгашевићем доста практично уређен.“ ⁷⁵

Закључак

Од доласка у Београд 1844. до пензионисања, одлуком народне скупштине у Нишу 1878, Бан је непрестано радио у служби српске државне идеје и за добро српског народа. У основи своје дјелатности поставио је задатак: „развој свијести и моралности нашега народа, као и његов углед пред свијетом“. Као књижевник, написао је око 50.000 стихова. Писао је пјесме и драме с националном садржином или словенском тематиком. У то вријеме упоређивали су га са Шекспиром, а његова дјела су превођена на неколико словенских језика. Као књижевна величина изгубио се већ седамдесетих година.

Школован и образован човјек, Бан је уживао повјерење српских државника, нарочито Илије Гарашанина. Здушно је учествовао у провођењу идеја *Начертанија*, па је и лично обилазио јужнословенске крајеве и зближавао народе. Био је заговорник јаке државе Јужних Словена, са Србијом као носиоцем државотворства, и Русијом као њеним заштитником. Образован у католичком сјеменишту, Бан је читавог живота остао конзервативац и противник свих напредних идеја и покрета. Због тога је у Србији дошао у сукоб с младим нараштајем, који је тражио

⁷³ АИИ САНУ, 1/10, I.

⁷⁴ АИИ САНУ, 5/23, V.

⁷⁵ АИИ САНУ, 1/10, I.

демократију и промјене. Плашио се свега што је револуционарно и што ремети устаљени ред.

За вријеме службовања у Пресбироу веома много је допринио интересима Србије у рјешавању „источног питања“. Писао је многе чланке страним новинама и тако стицао присталице за остварење српских националних идеја. Преводио је и литературу страних писаца који су описивали тешко стање хришћанских народа под турском влашћу.⁷⁶ Многе брошуре, написане ради пропаганде српске идеје, писао је Бан, али су их потписивали српски државници. Са Фрањом Захом знатно је утицао на умјешно вођење српске спољне политике. Бан је први српски војни теоретичар, а Зах је први одгојитељ савремених српских официра, који су успјешно уобличили националну стратегију.

Незаобилазан је и Банов просвјетитељски рад. Мноштво је његових чланака у разним српским новинама и часописима. Покренуо је питање образовања женске дјеце, показујући то и својим примјером. Писао је многе чланке из области историје, филологије, па чак и аеронаутике. Био је члан и водитељ многих културних и просвјетних удружења и заузимао се за њихово умножавање и напредовање.

Културна историја Србије била би сиромашнија без Матије Бана. Богат знањем и устрајном радиношћу, непрестано је био присутан у српској јавности. Његова приврженост српству свестрана је. И брат му Ђорђе, поведен његовим примјером, напустио је студије и пошао да се бори на страни Срба у Банату, гдје је био озбиљно рањен. И он је касније своја техничка знања поклонио Србији, која је имала мало таквих стручњака.

Својим драмама из националне српске историје Бан је уздизао и кријепио народни дух, припремајући га за касније одлучне кораке. Латинском додворљивошћу, која му је била својствена, умιο је да на лијеп начин оствари оно што је морала да чини војска, уз велике материјалне и људске губитке. Српска свијест није била вична таквој политици, па је Бан безразложно понижаван и вријеђан. Ипак, међу Србима је било увијек довољно оних који су знали да цијене његов ум и спремност да га подари српском народу.

Бан је био познат и поштован члан многих друштава и установа, и носилац бројних високих одликовања. Био је члан Српског ученог друштва, секретар Српске Краљевске академије уметности, члан Југославенске академије знаности и умјетности, цариградског друштва Елшарк (друштво за ширење просвјете на истоку); члан трију талијанских друштава: Академије књижевности, наука и вјештина у Каранији, друштва *dei Benemeriti Italiani* у Палерму и космичко-хуманитарног друштва у Риму. Био је предсједник ученог одсјека у Друштву за занате и умјетности, и два комитета за народно унапређивање, два пута је био члан позоришног одбора (1862. и 1868), а био је и почасни члан Дубровачке штионице. Одликован је Орденом Светог Саве II реда, Командер-

⁷⁶ Cyprien Robert, *Les Slaves de Turquie*, I-II, Paris, 1844.

ским орденом Таковског крста, Златном медаљом цара Наполеона III и златном медаљом талијанског Друштва заслужних људи.

Матија Бан је умро на свом Бановцу, стар и заборављен, 1. марта 1903. године.

Литература:

1. Архив Историјског института САНУ (АИИ САНУ).
2. Историјски архив САНУ (АСАНУ).
3. Камила Луцерна, *Успомен Матије Бана Дубровчанина*, Загреб, 1907.
4. Радмила Поповић-Петковић, *Неки подаци о публицистичкој делатности Матије Бана док је стајао на челу београдског Пресбирог (1861–1880)*, „Годишњак града Београда“, 1973, књ. XX, стр. 243–265.
5. *Говор секретара Јована Бошковића о животу јубилара М. Бана и његовом 50 годишњем књижевном раду*, „Гласник Српског ученог друштва“, 1886, књ. 65, Београд, стр. 11.
6. *Банова захвалница*, исто.
7. Олга Поповић-Петковић, *Заоставштина Матије Бана*, „Архивски алманах“, 1/1958, стр. 191–201.
8. А. Живадиновић, *Матија Бан*, Биографско-библиографске белешке. „Коло“, 1903, књ. V, св. 1, стр. 340–348.
9. Др Андрија Раденић, *Документација тајног националног ослободилачког комитета у Београду 1860–1861*, „Годишњак града Београда“, 1967, књ. XIV, стр. 61–80.
10. Др Милорад Екмечић, *Национална политика Србије према Босни и Херцеговини и аграрно питање (1844–1875)*, „Годишњак Историјског друштва БиХ“, год. X, Сарајево, 1959, стр. 197–219.
11. Др Милорад Екмечић, *Покушаји организовања устанка у Босни 1860–1862. године*, „Годишњак Историјског друштва БиХ“, год. IX, Сарајево, 1957, стр. 73–107.
12. Војислав Ј. Вучковић, *Неуспела политичка акција Матије Бана 1860–1861*, „Историјски часопис“, 1959, књ. IX–X, стр. 381–409.
13. Др Љубомир Дурковић-Јакшић, *Прилог проучавању пропагандног рада за ослобођење и уједињење Југославена 1860–1862. године*, „Историјски записи“, књ. XXI, Титоград, 1964, стр. 11–44.
14. С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва, 1960, стр. 361.
15. В. И. Фрейдзон, *О белградском „Комитете“ М. Бана 1860–1861*, Славянский архив, Москва, 1963, стр. 100–115.
16. Simeone Pjerotić, *Sula vita e sulle opere di Mattia Ban*, Запа, 1881.